

Stenhuggeri

Efterfrågan på sten växer fram

Industrialiseringen i Sverige kom igång sent i jämförelse med västeuropa. Vårt land var främst råvaruleverantör åt andra länder. Järnmalm och timmer var de största exportvarorna, ur ekonomiskt perspektiv. För att klara exporten byggdes kanaler, hamnar och järnväg, som la grunden för vår egen industrialisering. Längre kunde tillverkningen inte definieras som en industri: verksamheten präglades av hantverksmässighet, även om arbetet bedrevs i mycket stor skala.

Under 1870-talet satte den riktiga industrialiseringen fart. Arbetarna hämtades från den växande och fattiga delen av landsbygdsbefolkningen. I Sverige behövde inte industrialiseringen nödvändigtvis höra ihop med flytt till städerna, till skillnad från många andra länder. Sågverk, järnverk, gruvor, pappers-, glas- och tegelbruk startades runt om i landet, medan främst verkstads- och textilindustrierna förlades till städerna.

I Europa ökade efterfrågan på olika stenprodukter. I början behövdes större

stenblock för anläggandet av hamnar, kajer och byggnader. När kullerstensgatorna så småningom skulle bytas ut, blev mindre stenprodukter också aktuella, speciellt kant- och gatsten. I avseende på kvantitet skulle de sistnämnda produkttyperna bli de absolut mest betydelsefulla. I mitten av 1800-talet påbörjades brytning av sten i Blekinge, för att tillgodose tyskt stenbehov.

En grupp stenhuggare från Gerlesborgstrakten uppställda framför kameran.

Bohuslänsk stenindustri

I Bohuslän tillskrivs startskottet handlanden C. A. Kullgren och kanalbyggaren och kaptenen Nils Ericsson (sedermera överste, och bror till uppfinnaren John Ericsson). Dessa två startade tillsammans stenhuggeri på Malmön omkring 1842 för att leverera sten till kanalverket i Trollhättan. På Malmön hade man tidigare brutit granitblock till Carlstens fästning i Marstrand. Efterfrågan var stabil, men rörelsen sysselsatte inte mer än några tiotal arbetare. Kullgren stannade kvar i branschen fram till sin död, varefter verksamheten fortsatte under namnet C. A. Kullgrens Enka.

Under 1860- och 1870-talen ökade efterfrågan på sten och nya stenhuggerier startades runt om i Bohuslän, främst småbrott förlagda till kusten. I mellersta och södra Bohuslän dominerade de svenskägda stenhuggerierna medan norskt ägarskap var vanligare i norr. Blekinge, Halland och Bohuslän hade goda export- och transportmöjligheter till

de största kunderna i Danmark, England och Tyskland. Därför kom dessa tre landskap att dominera produktionen. Men ingenstans fanns så mycket och så fin granit som i Bohuslän. Stenhuggare vallfärdade från Blekinge till Bohuslän, och med sig hade de erfarenheter och kunnande från svårbearbetad blekingegranit. Denna immigration påverkade Bohuslän både socialt och kulturellt.

Stenindustrins historia är ryckig och svängde från dåliga tider till guldålder och tillbaka till kris. Efterfrågan ökade stadigt in på 1900-talet. Det nya seklets första decennium var oroligt och kantat av blockader och lockouter, men detta var inte unikt för stenindustrin utan gällde för hela Sverige. Arbetsgivarna och arbetarna kunde inte komma överens. Storstrejken bröt ut 1909.

Exporten upphörde helt under andra världskriget, med massarbetslöshet som följd. Efter kriget ökade efterfrågan och den begränsande faktorn var snarare transportmöjligheterna till sjöss. Topp-

en nåddes 1929. Produktionsvolymerna har sedan dess aldrig varit så stora. Antalet stenhuggare var över 10 000, men så kom den stora börskraschen med efterföljande depression, och under 1933 var 5000 stenhuggare arbetslösa, bara i Bohuslän.

Exporten återhämtade sig aldrig före andra världskrigets utbrott. Efterkrigstiden bjöd på nya besvikelser. Många hoppades att stenindustrin kunde fortsätta som innan kriget, men asfalt och betong blev de nya materialen för vägbeläggning. Gatstenen var inte längre lönsam, den produkt som försörjt den absolut största andelen av stenhuggarna.

Stenhuggarnas arbetsvillkor

Den bohuslänska graniten bröts mellan Gullmarsfjorden i söder och Idefjorden i norr. Kvaliteten skiftade, från grå och finkornig till rödaktig och grovkornig. Olika sorters granit användes för olika ändamål. Men man kunde inte hugga sten hur som helst, det gällde att kän-

na och se hur kristallerna låg. Graniten har tre olika riktningar. Två av dem är vertikala: *kyven*, som mer eller mindre går i nord-sydlig riktning, och den rätvinkliga motsvarigheten: *tvären*. Den horisontella riktningen kallas *svallen*. Alla riktningarna är inte helt vinkelräta utan har en viss vinkel, eller *färing*, på dialektalt fackspråk.

I småbrotten fick stenhuggarna stå för hela kedjan, från att ta ut block ur berget, till finputsning av slutlig produkt. Bergets yttersta lager var lättåtkomliga men av sämre kvalitet och mer svårbearbetade än underliggande berg. Dessutom blev ingreppen i naturen stora. Utvecklingen gick mer och mer mot större stenbrott där dagsverkare tog ut block som forslades fram till stenhuggarna. De fick bättre råvara och kunde koncentrera sig på själva hantverket. Stenhuggarnas lön var ackordbaserad, och då skulle de själva betala för de uttagna blocken och skärpning av verktyg hos brottets smed.

En skicklig yrkesman kunde vid dagens slut ha jobbat ihop en god dagslön, men stenindustrin var lönande för fler än bara stenhuggarna. Bönderna kunde upplåta tidigare värdelösa berg till stembrytning mot en viss ersättning. De tjänade också pengar på att transportera färdighuggen sten med häst och kärra. Stenhuggerifirmor kunde köpa hela gårdar, som arrenderades ut med transport av sten som motprestation. När kooperativa föreningar började uppstå kunde bönderna få betalt av privata aktörer för att inte upplåta berg till de nya entreprenörerna.

Arbetet i brotten var riskfyllt, speciellt för de dagsverkare som tog ut och fraktade stenblock med sprängämne och kranar. De vanligaste olyckorna var ut-

Lastning av *knött*, alltså gatsten, från de stora stenvallarna till lastbil för vidare transport till fraktfartygen.

slagna tänder, klämskador, och stenflisor i ögat. Sällan fanns en doktor i närheten, så oftast fick arbetskamraterna hjälpa till att ta ut flisorna. I allvarliga fall fick arbetaren bära porslinsöga för resten av livet.

Stenhuggarna stod och arbetade utomhus, i ur och skur. I början fanns inga skydd mot väder och vind, annat än de som arbetarna själva byggt. Ryggvärk, ischias och reumatiska åkommor drabbade dem. Snart förstärktes vindskydden samtidigt som fler maskiner kom i bruk. Stendammet fördes inte längre bort av vinden och stenhuggarna drabbades istället av silikos, även känd som stenglunga eller dammlunga. Sjukdomen förorsakas genom inandning av att smått, finfördelat damm, som flimmerhåren inte kan filtrera bort. Damm skadar lungorna och kan på sikt ge en nedsatt lungfunktion. I svåra fall dog de silikosdrabbade av långsam kvävning. Oftare dog stenhuggarna i någon följsjukdom som orsakats av silikosen.

Kollektivlag och solidaritet

Arbetet krävde yrkesskicklighet samtidigt som investeringarna i form av verktyg var små. Eftersom stenhuggarna betalade för råvaran och andra tjänster och fick betalt för den huggna stenen intog de en särställning mellan hantverkarna och industriarbetarna; i praktiken var de egna entreprenörer.

Steket var därför inte stort till att bilda kollektivlag, lägga bud, ta emot ordrar, hugga stenen och dela på vinsten. Speciellt under sämre tider med stor arbetslöshet var detta en utväg som testades av stenhuggarna. Priserna pressades naturligtvis, men det var bättre än att inte få några pengar alls.

Ifrån Gerlesborg finns ett exempel på ett sådant kollektivlag. En grupp stenhuggare med Efraim Larsson i spetsen mutade in ett berg för att kunna hugga och lägga bud på gat- och kantsten till Trollhättan. De hade möten för att räkna och diskutera om de skulle lägga sig lite under normalpriset, eller om de skulle våga gå över för att eventuellt tjäna lite extra.

De fick flera beställningar och när stenen var huggen hyrdes en enmastad lastare. Bönder blev anlitade för transporten från stenbrottet ner till Gerlesborg. När skepparen tyckte att båten hade lastat tillräckligt avbröt han lastningen, men då gick Axel Skog och studerade plimsollmärkena. Han drog slutsatsen att de kunde lasta ett par decimeter till. Lastningen fortsatte. Gunnar Larsson berättar:

När de hade lastat färdigt då var båten på gränsen till ubåt! En resa kostade mycket och då skulle man få med så mycket som möjligt. När leveransen var gjord och när de hade fått den där beställningen så fick de avrop. Om vi säger att en beställning skulle vara levererad på tre-fyra månader,

så fick de en viss delpeng första månaden, andra månaden. och så vidare. Dellikvid, ända tills de hade skickat iväg alltihop.

Pengarna delades efter hur mycket sten som var och en hade huggit, vilket var noggrant antecknat på långa listor.

Hos stenhuggarna var vissa grupper mer utsatta än andra. Finstenhuggarna kunde visserligen tjäna bra, men deras produkter tog också längre tid att tillverka: ett par veckor för att färdigställa en docka, en lite lyxigare pelarliknande stenprodukt med midjor. På sommaren när stenen var varm var den lättbearbetad men under vintern kunde stenen spricka eller flisa. I bästa fall skedde detta tidigt i arbetet, men det kunde också ske vid de sista finputsande huggen. Gunnar Larsson berättar:

Det var de som nästan hade gjort färdigt och var 15–20 slag kvar för att putsa upp den på slutet och sen kunde det ramla ut en stora skåla. Ja, den blir *varj* vet du, helt värdelös.

Då kanske han hade en familj hemma på en, fem-sex-sju-åtta personer och hade jobbat på *den sten* i

Under andra världskriget högs så kallad Hitlersten. Den skulle användas i de gigantiska byggnader som planerades inför den slutliga segern och tredje rikets födelse. Betalningen var bra, och eftersom tyskarna inte kunde ta emot stenen fick den lagras i väntan på transport, mot lagerränta. Vid krigets slut köpte stenhuggerierna tillbaka merparten av stenen för en billig penning. På bilden syns Hitlersten på Hunnepalls kaj, där står: EIGENTUM DES GENERALBAUINSPEKTORS FÜR DIE REICHSHAUPTSTADT BERLIN.

någon vecka, eller ett par. Fick inga pengar, fick ingen lön.

Men då hade de där stenhuggarna sån sammanhållning så att de delade med sig, så att de i alla fall kunde livnära sig. Utan inblandning av myndigheter, fackföreningar eller nånting. Det var solidaritet.

Politiskt engagemang

Under andra halvan av 1800-talet när stenhuggarna kom inflyttandes till Bohuslän fick de snabbt dåligt rykte. Orsaken var sannolikt kulturkrocken mellan de schartauanskt präglade bygderna, och den stora mängd stenhuggare som inte spottade i glaslet. Dock började stenhuggarna att organisera sig vid sekelskiftet. Många ögonvittnen har berättat att saker förändrades: stenhuggare blev nykterister och renlevnadsmäniskor, som stadgade sig och integrerades i samhället. Med tiden blev stenarbetarna ansvarstagande familjefäder, vars söner sedan gick i sina fäders fotspår.

De privata livsmedelshandlarna tog i vissa fall ut överpriser, och genom kreditgivning kunde de försätta familjer i en beroendesituation. De konsumentko-

operativa föreningarna växte fram, delvis mot den bakgrunden. Folkets hus byggdes, nykterhetsloger bildades såväl som politiska klubbar. Denna föreningsverksamhet skyddes som pesten av de schartauanska prästerna. Bakom dessa initiativ låg ofta stenhuggarna; de var en salig blandning av ateister, ungsocialister, socialdemokrater, syndikalister och pacifister. Kamratskap och kollektiv var gemensamma nämnare. Politik var över huvud taget något väsentligt i många stenhuggares vardag. På kafferaster, i Folkets hus, på dansbanan och på fackföreningsmötena på söndagarna diskuterades politik.

Utskeppning från Gerlesborg

Från småbrotten i Bottna och Svenneby forslades sten till Gerlesborg för vidare båttransport. Uppför bergen gick kärran tom, men på nervägen var den ofta tungt lastad. Så småningom började lastbilar att användas, men de kunde inte komma fram på de smala vägar som ringlade sig långt upp i bergen där vissa av småbrotten fanns. I Gerlesborg lades stenen på hög. Under vissa tider var Hunnepall, Saltebro och Sku-

tebackens strand översvållad med sten. Bland de höga drivorna kunde barnen leka kurragömma.

I Gerlesborg fanns på 1930-talet fem bryggor. För större skutor fanns möjligheten att lägga till vid två bryggor, för samtidig lastning av det främre och aktre lastrummet. Lastningen skulle gå så fort som möjligt så att tiden i hamn minimerades. På bryggorna fanns räls och transportvagnar; framme vid skutan tog lastkranen över. Trots mekaniska anordningar gjordes en hel del lastning för hand. Bygdens män strömmade till när lastningen skulle ske, ibland med sällskap av jordbruksarbetare inifrån landet. Om de inte hade valkar innan lastningen, så fick de efteråt. För att skona händerna användes gamla läderplösar från trasiga skor. Man gjorde hål för fingrarna så att lädret låg på insidan av handflatan som skydd.

Gerlarnas havreexport, som skapat arbetstillfällen under 1800-talets senare hälft, ersattes av stenexporten under 1900-talet första hälft. Efter trettio-talets slut avtog exporten av gatsten; andra stensorter hade blivit populära med andra transportvägar som följd.

Pråm för transport av sten ut till väntande fartyg mitt i Bottnafjorden.

Lastning av sten på Hunnepall. Lastbilen tillhör AB Bohusläns stenförädling.